

دانشکده علوم معقول و منقول
تهران

فهرست نگارشهای صدرای شیرازی

بخامه

محمد تقی دانش پزوه

دبیر دانشگاه تهران

به مناسبت چهارصدمین سال تولد صدرالدین شیرازی

اردیبهشت ماه ۱۳۴۰ - ذی القعدة ۱۳۸۰

چاپخانه دانشگاه

The Faculty of Theology
Tehran University

**A Bibliography of the Writings
of Mullâ Sadrâ**

by

Muhammad Taqî Danechepajuh

lecturer in

Tehran University

On the occasion of the 400th anniversary
of the birth of Sadr al-Dîn
Shirâzî

اسکن شد

فهرست نگارشهای صدرای شیرازی

بخامه

محمد تقی دانش پژوه

صدرالدین محمد بن ابراهیم بن یحیی شیرازی (۹۷۹ - ۱۰۵۰) که به صدرای شیرازی و ملاصدرا و صدرالمتألهین نامبردار است از فیلسوفان جامع و صاحب نظر روزگار صفوی است و او اگرچه در کتابهای خود بویژه در اسفار روش جمع و گرد آوردن نوشته‌های دیگران را پیش گرفته بود ولی خود او هم در مبحث تعقل و خیال و مثل و حرکت و حدوث عالم و نفس و معاد را ی و پندار خاصی دارد که از خود او است و کمتر در آثار دیگران دیده میشود.

آثار مسلم صدرای شیرازی بر رویهم به چهل کتاب و رساله و مقاله و نامه میرسد که جز سه اصل همه بعربی است و اینک آنها را میشناسیم. گذشته از آنها نام ۱۸ اثر است که در فهرست‌ها و سرگذشت نامه‌ها از آنها یاد شده و برخی از آنها باید از صدرالدین محمد دشتکی شیرازی و برخی از پسر خود صدرا باشد و برخی هم گویا نام دیگر رساله‌های خود صدرای شیرازی است و برخی را هم من چون نسخه آنها را ندیده‌ام نتوانسته‌ام درباره آنها داوری کنم، همه اینها پس از یاد کردن آثار صحیح شیرازی بنام آثار منحول و مشکوک بر شمرده میشود.

الف - آثار صحیح و متیقن

- ۱- اتحاد العقول و المعقول که بنوشته تهرانی در ذریعه (۸۱:۱) بچاپ رسیده است.
- ۲- انصاف الماهیه بالوجود که در مجموعه رسائل در ۱۳۰۲ و در هامش رسالة التصور و التصدیق او در دنبال الجوهر النضید علامه حلی در تهران در ۱۳۱۱ چاپ سنگی

شده است (ذریعه: ۸۲: ۱ - دانشگاه ش ۲/۲۶۰۸ - ف ۷۷ - طوس ۴: ۱۰۸) (۱) در آن از «الاسفار الاربعة» یاد شده است.

۳- اجوبة المسائل که در آن به پنج پرسش شمس الدین محمد گیلانی پاسخ گفته است، همانکه در هاشم چاپ مبدء و معاد اومی بینیم (ف ۱۷۹ - طوس ۴: ۱۰).

۴- اجوبة المسائل النصيرية پاسخ پرسشها ایستکه خواجه طوسی از شمس الدین عبد الحمید بن عیسی خسرو شاهی کرده و پاسخی نگرفته است، همانکه در هاشم مبدء و معاد (ص ۳۷۲ - ۳۹۱) و شرح هدایه (ص ۳۸۳ - ۳۹۳) آمده است (ف ۱۷۹ - طوس ۴: ۲۷۵) او در اسفار از این پاسخ خود یاد کرده است (باب ۷ فصل ۵ سفر ۴).

۵- اسرار الایات و انوار البینات - در یک مقدمه و ده مشهد است و تفسیری است عرفانی و فلسفی و ملا علی نوری بر آن حاشیه نوشته (مجلس) و در تهران بسال ۱۳۱۹ بچاپ سنگی رسیده است.

(برو کلمن ۵۸۹: ۲S - پاریس ۱۳۶۶ - طوس ۴: ۴۰۵ - مجلس ۴: ۲ - منزوی ۷: ۱).

۶- اکسیر العارفین فی معرفة طریق الحق والیقین - در چهار مبحث است و در رسائل بچاپ سنگی رسیده است.

(برو کلمن ۵۸۹: ۲S - دانشگاه ش ۵/۲۰۶۸ - طوس ۴: ۲۸ - مجلس ۲: ۳۴۹) او در آن اتحاد عاقل و معقول را ثابت میکند (ص ۳۱۸).

۷- التخصیص - (مقالة فی تحقیق ...) که در رسائل بچاپ رسیده است :

(برو کلمن ۴۱۳: ۲ و ۵۸۹: ۲S - دانشگاه ش ۳/۲۶۰۸).

۸- التصویر و التصدیق - (رسالة فی ...) چاپ سنگی شده در تهران بسال ۱۳۱۱ بالجواهر النضید علامه حلی (برو کلمن ۵۸۹: ۲S - طوس ۴: ۳۹۶) او در این رساله بخوبی از این مسئله منطقی بحث نموده و از سخنان قطب رازی در شرح شمسیه و مطالع

۱- از «ف» فهرست دانشگاه تألیف نگارنده و از «طوس» فهرست آستان قدس خواسته

شده است.

ورسالة تصور وتصديق (ص ۱۹ وجاهای دیگر) نیز خرده گرفته است، در آن عبارت «كما حققنا ذلك في اسفارنا الالهية» دیده میشود (ص ۸).

۹- **التفسير** - برای سوره های الفاتحة و البقرة تا آیت «كونوا قردة فردة خاسئين» و الواقعة و الحديد و الجمعة و الاعلى و الزلزال و الضحى و الطارق و الطلاق و آیتهای: الكرسى و النور و «ترى الجبال تحسبها جامدة...» بروش عرفانی و فلسفی خود او با تطبیق قرآن با آرای فلسفی خود گرچه بظاهر میگوید که «تباً لفلسفة لا يطابق قوانينها قوانين الشريعة» و در تفسیر سوره اعلى از تفسیر همین سوره منسوب باین سینا که از امام رازی است بندهایی گرفته و بی آنکه بگوید در آن گذارده است (ف ۲۳۹۶) پاره ای از این تفسیرها در چاپ سنگی ۱۳۲۰ تهران هست. تفسیر سوره اعلى با کشف الفوائد چاپ شده است.

(ادبیات ۱۳۱ - بادلیان فارسی ۲۸۳۰/۱۵ - برو کلمن S ۲ : ۵۸۹ - حقوق ۲۹۴ - سپه ۱۲۸:۱ - طوس ۴:۱۵ و ۴۱۸ و ۴۲۱ و ۴۷۱ - مجلس ۲:۲۶ - منزوی ۴۰:۱).

۱۰- **التنقیة** - در منطق عبری دارای عنوانهای لمعه و بروش متأخران و رساله خوبی است و من نسخه ای از آن را از روی نسخه ای که از روی نسخه مرحوم میرزا طاهر تنکابنی نوشته بودند برای خود نوشته ام و اکنون نمیدانم که نسخه تنکابنی کجا است.

آغاز: الحمد لله الذى رفع سماء العقل الهادى الى اصول الراى وفروع النقل... وبعد فاني مهد وهاد اياك من المنطق الى اصول منقحا فصولها عن فضول. **انجام:** ومن لم يجعل الله له نورا فماله من نور (قد تم الكتاب المستطاب الشريف الموسوم بالتنقية لصدر الافاضل).

۱۱- **حاشیة شرح حکمة الاشراق** - که در آن بروش خاص آمیخته با عرفان و فلسفه مشائی خود از فلسفه اشراقی بحث نموده است، چاپ سنگی شده در هامش همین شرح در ۱۳۱۵. در آن از اسفار اربعه و شواهد ربوبیه (ص ۳۰۹ و ۵۳۵) یاد شده است (برون Supp ۵۵ - ف ۲۳۷).

۱۲- حاشیة الشفاء - که بر الهی شفای ابن سینا (آغاز فن سیزدهم تا پایان مقاله ششم در علت و معلول) است و در ۱۳۰۳ در تهران با همین کتاب بچاپ سنگی رسیده است. (طوس ۴: ۹۸ - ف ۲۴۰)

در آن از کتابها و رساله‌ها و اسفار اربعه (ص ۱۲۶ و ۱۷۹ و ۲۱۱) یاد شده است. ۱۳- حدود العالم - (رسالة فی...) که در رسائل بچاپ رسیده است. در آن از مسئله حدود عالم بروش خاص خود بحث کرده و حدوث دهری استاد خود سید امام را نپذیرفته است. این مبحث در اسفار او هم دیده میشود و ما نا او در این رساله همان مطالبی را که در اسفار گفته است باز گومیکند (برو کلمن ۲: ۱۳ - دانشگاه ش ۲۶۰۲ و ۶/ ۲۶۰۸ - طوس ۴: ۱۲۲ - ف ۲۴۶) در آن از «الشواهد الربوبية» یاد شده است (ص ۷۹ - ۱۰۲) در نسخه ش ۶/ ۲۶۰۸ دانشگاه که از روی خط او نوشته شده خاتمه ایست که در نسخه خط خود او ش ۲۶۰۲ دیده نمیشود. در این نسخه نامه ایست از صدر ابشمسای گیلانی بخط خود او که مینویسد من این رساله را برای خواندن تو فرستاده‌ام.

۱۴- الحشر - یا طرح الکونین فی حشر العالمین که در هشت فصل است و در آن روشن نموده که باز گشت همه چیزها بخدا است و همه چیزها را رستاخیز است و رساله ایست بسیار لطیف و در آن از اسفار اربعه یاد شده و در رسائل هاشم مبدء و معاد و هاشم کشف الفوائد حلی در ۱۳۰۵ بچاپ سنگی رسیده است. (برو کلمن ۲: ۱۳ و S ۵۸۹: ۲ - طوس ۴: ۳۱۲ - ف ۲۹۸).

۱۵- الحکمة الفرشیة - که فشرده ایست از آرای او و در دو مشرق و با المشاعر در تهران در ۱۳۱۵ بچاپ سنگی رسیده است. در آن از کتب مبسوط (ص ۱۱۹) و اسفار اربعه و کتب و رسائل و رساله حدود (ص ۱۲۷ و ۱۴۴ و ۱۶۶) یاد شده است. (برو کلمن S ۵۸۹: ۲ - طوس ۴: ۹۵ - ف ۳۰۰)

شیخ احمد احسائی بخواش ملا مشهد بن ملا حسینعلی شبستری در کرمانشاه در ۱۲۳۶ شرحی بر آن نوشته و از آن خرده گیری کرده است (حقوق ۳۷۱ - فهرست احسائی ۲: ۳۲). ملا محمد اسماعیل بن محمد سمیع نیز شرحی بر آن نوشته و از شیخ احسائی خرده

گرفته است و نیمی ازین شرح دردنبال المشاعر در ۱۳۱۵ و نیمه دوم آن دردنبال اسرار الایات در ۱۳۱۹ بچاپ سنگی رسیده است (طوس ۴: ۱۸۳).

۱۶- *الحكمة المتعالية في الاسفار الاربعة العقلية* - که بنام «الاسفار» هم شناخته شده و صدرای شیرازی در این نامگذاری گویا از محقق خفری که رساله‌ای درباره «الاسفار الاربعة» دارد (ش ۲/ ۲۴۰۱) دانشگاه ص ۱۸) پیروی نموده است (۱) این کتاب در چهار مجلد در سپاهان بکوشش علی پناه زنوزی و محمد حسن فانی زنوزی در رجب ۱۲۲۲ باندازه رحلی بزرگ بخط نسخ بچاپ سنگی رسیده است. دوباره نیز در تهران یکی دو سال است که زیر چاپ است.

در آن از اجوبة المسائل النصيرية (باب ۷ فصل ۵ سفر ۴) و طرح الکوین (ص ۱۰) و تعالیق شرح حکمت اشراق (فصل ۳ باب ۷ سفر ۴) یاد شده است.
(برو کلمن S ۲: ۵۸۸ - برون ۱۰ supp - بهارش ۳۳۱ - حقوق ۳۳۱ - طوس ش ۲۶ و ۳۳۴ - ۳۳۹ - ف ۲۵۲ و ۲۲۰۶ - مجلس ۲: ۵۳ و ۶۴).

صدرا در این کتاب که در ۵۸ سالگی بسال ۱۰۳۷ (۲) بدان می پرداخته و بزرگترین اثر او است بیشتر از المباحث المشرقیة امام رازی گرفته و بروش آورفته است. عبارات افلوطین و کندی و فارابی و عامری و ابن سینا و مشکویۀ رازی و شهرستانی و ابوالبرکات و شیخ اشراقی و ابن عربی و غزالی و طوسی و دشتکی و دوانی و دیگران در آن فراوان است و چاپ این کتاب بی مراجعه بکتابهای این دانشمندان بیهوده است و آرای خاص صدرای شیرازی هم آنکاه پدیدار میشود که چایی انتقادی از این کتاب بزرگ بشود و روشن گردد که چه اندازه از عبارات دیگران بنام و بی نام در آن کتاب گنجانده شده و عبارتهای خود او کدام و رای خاص خود او کدام است. چنانکه همه شاید پندارند که رای حدوث دهری ساخته و اختراع میرداماد است ولی باخواندن رسالۀ حدوث عالم

۱- در هاشم شرح هدایۀ شیرازی بحثی در این باره از میرزا رضای اصفهانی و میرزا

محمد حسن نوری هست (ص ۳۹۴ و ۳۹۷)

۲- فهرست حقوق ص ۳۳۱ - محجة البیضاء ۱: ۱۳ - فهرست تبریز از نخجوانی ص ۱۲۹

غیلانی و شرح خطبه غراء مسعودی مروزی برای من روشن شد که میرداماد این رأی را از این دو کتاب گرفته است.

۱۷- **خلق الاعمال** - که در رسائل (ص ۳۷۱-۳۷۷) در ۱۳۰۲ و با کشف الفوائد حلی در ۱۳۰۵ چاپ شده است.

(برو کلمن ۵۸۹:۲ - ف ۲۵۹)

۱۸- **دیباچه فرش التقدیس** - میرداماد که نسخه‌ای از آن در دانشگاه هست (ف ۲۹۹).

۱۹- **دیوان** - شعرا و که شاگردش فیض کاشانی پاره‌ای از سروده‌های استاد را در بودا و گرد آورده و نسخه‌ای از این گزیده در کرمانشاه در مجموعه‌ای بخط کاشانی نزد حاج آقا ضیا پسر حاج آقا مهدی هست. از یکی از رباعیهای او بر می‌آید که: در پایان زندگی نابینا شده بود (ذریعه ۹: ۶۰۰) گزیده‌ای از سروده‌های او در دانشگاه ش ۸۴۹/۲ (ف ۱۳۶) هست و شعرهای اوست است.

۲۰- **الرسالة القدسیة فی اسرار النقطة الحسنة المشرقة الى اسرار الهیة الغیبه** - در علم حروف است و بیان معنی نقطه بروش عارفان و در هامش مبدء و معاد او چاپ شده است.

(دیوان هند عربی ۱۶۱ - طوس ۳۱۴).

۲۱- **سریان نور وجود الحق فی الموجودات** - که در نسخه ش ۶۵۵ آستان قدس رضوی (طوس ۴: ۱۲۹) بنام فیض دانسته شده است ولی در رسائل بنام صدرای چاپ شده است در آن بندهایی بفارسی از مکتوبات غزالی آمده است و بندهایی از رساله‌ای در تحقیق زمان و مکان و از فصل الخطاب.

(برو کلمن S ۵۸۹:۲ - دانشگاه ۲۶۰۸/۴ - مجلس ۳۴۹:۲).

۲۲- **سه اصل** - بفارسی در خرده گیری از فقیهان و مجتهدان که در نسخه آستان قدس رضوی بنام «رساله در درر منکرین حکمت» و در نسخه موزه بریتانیا بنام «رساله در طعن بر مجتهدین» خوانده شده است. هدایت در ذیل روضة الصفا در باره آن چنین می‌نویسد: «رساله پارسیه موسوم به سه اصل در تحقیق مبدء و معاد بطریقه ریاضت و

و تذکرو تصوف نگاشته و آیات و احادیث مبرهن داشته بس مفید و سودمند و کمیاب و عزیز الوجود است» .

(مجلس ش ۱۰۳ در دنبال الواردات الغیبیة که در فهرست آنجا (۲: ۵۰) از آن یاد شده است - ریوس ۸۲۹ ش Add 16832/9 - طوس ش ۵۹۵ مورخ ع ۱۲۸۱/۲ نوشته شده بدستور آقامیر محمد حسین در ۱۱۴ گ که فیلمی از آن در دانشگاه هست) نسخه‌ای از این سه اصل در مجموعه‌ای نزد آقای مدرس رضوی هست و چنین است رساله‌های مندرج در آن :

۱- التطهیر که گزیده‌ایست از نخبه فیض کاشانی از خود او (۱ پ - ۱۴ پ) و نشان «بلغ» دارد .

۲- فهرست مصنفات فیض که از کتاب صافی آغاز شده و تاریخ ندارد (۱۵ پ- ۳۳) همانکه در دیباچه جلد دوم محجة البیضاء چاپ آقای سید محمد مشکوة در ۱۳۳۹ خ دیده میشود .

۳- فهرست مصنفات فیض که کتابهای خود را در آن پنج‌پنج بخش کرده و آنها بصد کتاب و رساله که از ۲۰ سالگی تا ۸۳ سالگی ساخته است میرسد و آن را در ۱۰۹۰ نوشته است (۲۳ پ - ۲۷ پ) این یکی هم در آن دیباچه دیده میشود .

۴- کیفیة علم الله قبل الایجاد عبری و در آغاز آن آمده : «املاه ادا الله فیضه فی جواب کتابة بعض الافاضل من سکان الابرار الی المحقق الاستاد العلامة رفع الله قدره و اعلى مقامه بعد ان سأل زمرة علماء العصر فلم یجیبوه بما یقوم علی ساق» (۲۸ پ- ۳۰ پ مورخ ۱۰۹۱) در پایان آمده : «نقلته من خط یده متعنا الله و معاشر الناهضین بجناح المعرفة والیقین بدوام خدمته فی اهنی العیش وارغده» .

۵- تفسیر آیه الامانة که بفارسی و در آغاز آن آمده : «املاه ادا الله فیضه فی جواب من سأل عن آیه الامانة» (۳۱ پ - ۳۲ پ) .

۶- مشواق از فیض (۳۳ پ - ۴۲ ر بانسانه بلغ) .

۷- سه اصل بنام صدرالدین محمد بن ابراهیم بن یحیی شیرازی که در صفحه عنوان

آن بخط دیگر آمده: «رساله صدرشیرازی فی سلوک اهل التصوف» و «سه اصل آخند صدر بروایه اخری» (۴۳ پ - ۸۰ ر) این نسخه کهن ترین و درست ترین نسخه سه اصل و بخط یکی از شاگردان فیض و باید در همان ۱۰۹۱ نوشته شده باشد. همه شماره ها بخط نسخ و عنوان و نشان شنگرف در کاغذ فرنگی و جلد مقوایی با اندازه ربعی. نسخه آستانه قدس هم مانند این نسخه است ولی نسخه مجلس با اینها جدایی دارد و گویا مانند نسخه موزه بریتانیا باشد.

فهرست مطلبهای این رساله که سه اصل دارد:

- ۱- جهل بمعرفت نفس.
 - ۲- حب جاه و مال و میل بشهوات و لذات.
 - ۳- تسویلات نفس اماره و تدلیسات شیطان مکار
- هر یکی از اینها در يك فصل است سپس ثمرات و لوازم این صفات میآید در سه فصل آنگاه فصلی است در نصیحت و تنبیه بر طریق سعادت و شقاوت و فصلی در پیدا کردن راه خدای و فصلی در علم مکاشفه و فصلی در ایمان و فصلی در ولایت و فصلی در سیر من الخلق الی الحق و سیر من الحق الی الخلق و فصلی در جهل متشرع و فصلی در عمل صالح و علم نافع
- صدر این رساله گذشته از بحث فلسفی و اخلاقی از متشرعان و فقیهان خرده گرفته و آن را گویا در رد کسی نوشته است و در آن در پایان فصل علم مکاشفه (۶۸ پ) چنین میگوید:
- «عزیز من! اگر علم همین است که تو میدانی، و «علم شریعت و علم تفسیر و حدیث» نامش نهاده ای، و آنچه تو ندانی و نتوانی دانست صحیح نباشد، پس قامت علم عجب کوتاه، و عرصه دل تاریک و سیاه، و فسحت میدان معرفت و مجال دانش بغایت تنگ، و پای خرد سخت سست و لنگ خواهد بود! و کمال بر خود وقف مکن، و «فوق کل ذی علم علیم» بر خوان، و ازین حجابها و کدورتها و کجیها که در مثال آینه مذکور است بدر آویاک شو!
- «لتعلم کم خبا یا فی الزوايا»

در پایان آن آمده :

« گرچه اینجا قباد و پرویزی

چون عوانی ز گل سگی خیزی

گر تو بی زهد ورز ولیکن خر

هیزم دوزخی ولیکن تر

ور فقیهی ولیک شور انگیز

دیو خیزی بروز رستاخیز

ای عزیز آدم زاده ! هنوز بر آن سرم که راه گفت و شنود با تو وانسپرم ، و حق نصیحت و خلوص طویت و صلاح اندیشی و دولت خواهی یکسو ننهم . اگر سابقه ای داری ، و بقیتی از آدمیت در تو مانده است ؛ راست بشنو ! و پندارم که : نشنوی ، که تا امروز در هیچ کار نبوده ای که بچیزی و پیشیزی ارزی . اگر چنانچه گوش داری ، آن گوش که انسان را در کارست ، نه گوش که در دواب و انعام بسیارست ، و این سخن در گوش کنی ، و داروی تلخ نصیحت نوش کنی ؛ بدانی که بعد ازین چه بایدت کرد ، و بدانی که تا امروز در هیچ کاری نبوده ای که بکار عاقبت آید . این جاه و منصبی که تو بدان مفتخری هزار وبال از آن میخیزد ، و این عمل و دانش که تو بدان مغروری خرمی از آن بجوی نمی ارزد .

آغاز: « ستایش بی انتها و ثنای بیرون از حد و احصا پرورد گاری را سزا است که سینه بی کینه پاکان صافی نهاد را مصحف آیات بینات خویش گردانید ... و بعد چنین گوید ... محمد بن ابراهیم بن یحیی مشهور به صدر شیرازی ... بعضی از دانشمندان پرش و فساد ، و متکلمان خارج از منطق صواب و حساب ، و بیرون از دایره سداد و رشاد ، و متشرعان بری از شرع بندگی و انقیاد ، منحرف از مسلك اعتقاد بمبدء و معاد ، افسار تقلید در سر افکنده ، نفی درویشان شعار خود کرده اند ... »

انجام : و اگر خواهی که معنی ایمان و صلاح بدانی ، و حقیقت مؤمن و صالح بشناسی ، این آیت را بر خوان که : ان الذین آمنوا و عملوا الصالحات ... و آخر دعویهم ان الحمد لله رب العالمین .

۲۲- شرح الکافی - شرحی است آمیخته با عرفان و فلسفه از ابو برکات کلینی از آغاز تا حدیث ۵۱۳ (نحن ولاة امر الله و خزنة علم الله و عیبة و حی الله) از باب ۱۱ کتاب الحجة و او نتوانست آن را به پایان برساند و در گذشت. او در ۱۰۴۴ شرح کتاب عقل و جهل و توحید را به پایان رسانده است. (ادبیات ۳۴۱ - برو کلمن S ۵۸۹۰۲ - برون ۲۳ - مجلس ۱۴:۲ و ۴۳:۴)

ملا علی نوری بر آن حاشیه دارد (مجلس ۴: ۴۳) سید عبدالرزاق آن را در تهران در ۱۲۸۲ بچاپ سنگی رسانده است.

او در آغاز مینویسد که در میانه سخنانم اگر باوردن گفته‌ها مشایخ مشهور می‌پردازم برای اینست که علی (ع) فرموده است که: بگوینده منکر و بگفته بنگر! چند روایت او از شیخ بهایی و سید داماد و شیخ زین الدین در آغاز شرح حدیث نخستین آمده است.

۲۴- شرح الهدایة الاثریة - که شرحی است بر الهدایة اثیر الدین ابهری و در تهران بسال ۱۳۱۳ بچاپ سنگی رسیده است. در آن از اسفار اربعه یاد شده است (ص ۲۱۳ و ۲۲۳) (برو کلمن ۴۶۴:۱ و S ۸۴۰:۱ - طلس ۱۰۹ - طوس ۵۳:۱ و ۴: ۱۹۷ - ف ۲۸۴ - مجلس ۲: ۶۹ - ملی ۱: ۱۲۰).

مولوی میرزا محمد حسن (در چاپ شده - مجلس ۲: ۴۷۹ ش ۷۶۰) و آقا علی مدرس و محمد هادی حسینی و میرزا ابوالحسن جلوه (چاپی) و ملا نظام الدین بن ملا قطب الدین سهالی در گذشته ۱۱۶۱ و بحر العلوم ابوالعباس عبدالعلی محمد بن نظام الدین در گذشته ۱۲۳۵ (بهار ش ۳۲۴ و ۳۳۴) بر آن حاشیه نوشته‌اند.

۲۵- الشواهد الربوبیة - جز شواهد ربوبیة متداول است و فهرست مانند یست از مسائل فلسفی که خود او در کتابهای خویش از آنها بحث کرده است، در آن از نام کتاب و مؤلف یاد شده است (سپه ش ۶۳۱۹/۵).

۲۶- الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة - در پنج مشهد است و از بهترین کتب موجز اوست و در ۱۲۸۶ بچاپ سنگی رسیده است. در آن از اتحاد عاقل و معقول یاد شده (ص ۱۶۶-۱۶۹) و از اسفار اربعه (ص ۹) و از مبدء و معاد (ص ۱۴۸).

(برو کلمن S ۵۸۹: ۲ - برلین ۳۰۶۵ - برون supp ۱۳۴ - طلس ۱۱۹-طوس

ش ۱۷۴ و ۸۸۲ - ف ۲۹۲ و ش ۲۷۵۳ - مجلس ۲ : ۴۸)
 حاجی ملاحادی سبزواری حاشیه‌ای بر آن دارد که با اصل کتاب چاپ شده است
 (دانشگاه ش ۲۷۵۳ - طوس ۴ : ۸۸ ش ۵۳۱ و ۵۳۲).
 مولی علی بن جمشید نوری مازندرانی سپاهانی هم بر آن حاشیه نوشته است
 (ف ۲۴۴).

ابوالقاسم بن احمد یزدی بخواش محمد ولی میرزا پسر فتح علی شاه در یکشنبه
 ۱۲۴۵/۱ آن را بفارسی برگرداند (طوس ۴ : ۴۷ ش ۴۰۴) او مترجم شرایع است
 بخواش همین کس (حقوق ۵۳).

۲۷- القضاء والقدر فی افعال البشر - (رسالة فی مسألة ...) که در رسائل
 (ص ۱۴۸-۲۳۷) در ۱۳۰۲ چاپ شده است. گویا رسالة الجبر والتفویض یا الجبر والقدر
 که برو کلمن (۴۱۳:۲) یاد کرده همین کتاب است.
 (برو کلمن ۵۸۹:۲ - ف ۳۱۸ نیز ش ۲۰۶۸/۷).

۲۸- گسراصنام الجاهلیة فی ذم المتصرفین - که در یک مقدمه و چهارمقاله و
 یک خاتمه است (برو کلمن ۴۱۳:۲ - مجلس ۴ : ۱۹۸).

۲۹- لمیة اختصاص المنطقة بموضع مهین من النملک - (مقاله فی ...) (طوس
 ۲۰۱:۴ در دنبال نسخه شفای ش ۸۷۶).

۳۰- المبدء والمعاد - در دوفن : نخست ربوبیات در سه مقاله، دومی در رستاخیز
 در یک مقدمه و چهارمقاله، و گویا از مبدء و معاد ابن سینا می‌خواهد پیروی کند.

(برو کلمن S ۵۸۹:۲ - طلس ۱۲۲ - طوس ۴ : ۲۳۵-ف ۳۴۴)
 حاج ملاحادی سبزواری بر آن حاشیه ای دارد که بچاپ رسیده است (طوس
 ۸۹:۴).

این کتاب با حواشی سبزواری در ۱۳۱۴ در تهران بچاپ سنگی رسیده است.
 ۳۱- متشابه القرآن - در شش فصل است و صدر آن از رهگذر عرفانی و فلسفی
 از این مسئله دینی بحث نموده است.

(منزوی ۱ : ۱۹۲)

۳۲- المزاج - (رسالة ...)

(طوس ۱۴۳: ۴)

۳۳- المشاعر - دارای فاتحه و هشت مشعر و سه منہج و خاتمه چنانکه در چاپ سنگی ۱۳۱۵ دیده میشود و ترتیب آن گویا آشفته‌گی دارد رسالته خوبی است و موجزو در آن آمده که من پیشها ماهیت را اصل میدانستم و اکنون از این رای بر گشتم (ص ۴۵) و از «کتب و رسائل» در آن یاد گردیده (ص ۵)

(برو کلمن S ۲ : ۵۸۹ - برون ۱۵۵ - حقوق ۴۶۴ - طوس ۲۴۲: ۴ - ف ۳۵۵ مجلس ۴۹: ۲).

شیخ احمد احسائی شرحی بر آن نوشته و از آن خرده گیری نموده است (حقوق ۳۸۶).

آخوند ملا اسماعیل سپاهانی در رد احسائی آن را شرحی کرده که نیمی از آن بامشاعر و نیمه دوم با اسرار الایات بچاپ رسیده است.

حاج مولی محمد جعفر بن محمد صادق لنگرودی لاهیجانی نیز بر آن شرحی دارد (طوس ۱۹۲: ۴ ش ۸۴۶ - ف ۲۸۲).

بدیع الملك میرزا عماد الدوله دولتشاهی با نظر باین کتاب دروسی گفته که مانند شرحی بر آن گردآوری شده و عماد الحکمة خوانده میشود (مجلس ۹: ۲ ش ۱۰۰) آخوند ملاعلی نوری و مولی زین العابدین بن محمد جواد نوری و میرزای جلوه (در نسخه ش ۱۰۱ مجلس) و میرزا احمد بن محمد ابراهیم بن حاج نعمه الله اردکانی شیرازی بنام نور البصائر فی حل مشکلات المشاعر بنام وکیل الدوله (ف ۲۴۵ - چاپ شده) بر آن حاشیه نوشته اند.

۳۴- المظاهر الالهية فی اسرار العلوم الکمالية - دریک مقدمه و دو فن و یک

خاتمه است و در مبدء و معاد با تطبیق با آیات قرآن و در هاشم مبدء و معاد در ۱۳۱۴ بچاپ رسیده است (طوس ۳۵۲: ۴ - ف ۳۵۹).

۳۵- المعاد الجسمائی - (رسالة فی ...) (طوس ۲۰۱: ۴ در دنبال نسخه شفای

ش ۸۷۶ - گویا همانکه در ف ۳۲۲ آمده است).

۳۶- **مفتاح الغیب** - که با شرح اصول کافی در ایران بچاپ سنگی رسیده است (برو کلمن S ۵۸۹:۲ دانشگاه ش ۲۲۸۵ و ۲۷۹۹ - طوس ۴: ۲۵۰۰ - مجلس ۲: ۴۰۰) در بیست مفتاح است و او در مفتاح دوازدهم آن گزیده‌ای از رساله حدوث خود را می‌آورد (ص ۱۰۰ و ۱۰۸) در این کتاب بیشتر آراء فلسفی صدر را آمیخته با کتاب و سنت دیده میشود و پیداست که او آن را پس از پختگی و سرآمد شدن در عرفان فلسفی خاص به خود ساخته است. او در دیباچه آن از دشمنان حکمت و عرفان یاد میکند و از آنها مینالد.

۳۷- نامه صدر - (ریو ۲/ ۴۱۷ ذیل).

۳۸- نامه صدر به پسرش امام - (طوس ۴: ۱۰۹ در دنبال نسخه ش ۵۹۰).

۳۹- **الواردات القلییه یا التسمیحات القلییه فی معرفه الربوبیه** - که در رسائل در ۱۳۰۲ بچاپ رسیده است (برو کلمن S ۵۸۹:۲ - حقوق ۲۸۹ - ریو فارسی ۸۲۹ و عربی ۴۰۱ - طوس ۴: ۲۶۹ - ف ۳۹۷ - مجلس ۲: ۵۰۰ و ۳۴۹) این رساله عرفانی فلسفی مانند شواهد ربوبیه موجز است و عناوینهای فیض دارد و در آن از ستایشگران دربار نکوهش شده است (ص ۲۵۸).

۴۰- **الوجود** - که نسخه آن در کتابخانه دانشکده حقوق (فهرست ص ۵۰۰) هست (نیز برو کلمن S ۵۸۹:۲).

ب - آثار منحول و مشکوک

چنانکه گفته‌ام در فهرستها و سرگذشت نامه‌ها در شمار آثار صدرای شیرازی باین نامها نیز برمی‌خوریم و برخی را من هیچ نشناخته‌ام و برخی هم باید از دیگران باشد:

۱- آداب البحث والمناظره (برو کلمن S ۵۸۹:۲)

۲- اثبات واجب الوجود (رساله فی ...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲ نسخه رامپور) باید از صدر دشتگی باشد.

۳- اجوبة الاسئلة (رساله فی ...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲).

۴- الامامة.

۵- بحث المغالطات (رساله فی ...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲).

۶- بده وجود الانسان (رساله فی ...).

- ۷- تجرید مقالات ارسطو (رسالة فی...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲) .
- ۸- حاشیة انوارالتنزیل.
- ۹- حاشیة الرواشح السماویة .
- ۱۰- حاشیة الروضة البهیة که گویا از پسر اواست (ذریعه ۹۶:۶) .
- ۱۱- حاشیة شرح التجرید گویا از صدرالدین دشتگی یا پسر صدرای شیرازی .
- ۱۲- رموزالقران (رسالة فی...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲) .
- ۱۳- شبهة الجذر الاصل که باید از دشتگی باشد . (برو کلمن S ۵۸۹:۲) .
- ۱۴- الفوائد (رسالة فی...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲) .
- ۱۵- القواعد الملکوتیة .
- ۱۶- الکفر والایمان (رسالة فی...) (برو کلمن S ۵۸۹:۲ نسخه رامپور)
- ۱۷- المباحث الاعتقادیة (رسالة فی...) (برو کلمن S ۴۱۳:۲) .
- ۱۸- المسائل القدسیة.

سر گذشت صدرای شیرازی در روضات الجنات (س چاپ دوم) و مستدرک (۴۲۲:۳) و ریحانة الادب (۴۵۹:۲) که از بسیاری از کتب صحیح و منحول او در آن یاد شده است و در بسیاری از کتابهای دیگر هست در ذریعه هم جسته گریخته نیز دیده میشود . در کتاب دینهای آسیا تألیف گوینو (ص ۸۴) و یادنامه دینشاه ایرانی (گفتار رشیدیاسمی درباره حرکت جوهری) و در رساله الاسلام از او یاد شده است.

خط او هم در نسخه هاست و در دانشگاه نسخه ای از شرح هدایه هست که بخط او شاید باشد (ش ۲۵۴ ص ۲۸۴ فهرست از نگارنده) و همچنین نسخه ای از حدوث العالم در آنجا هست بانامه او بشمسای گیلانی که مینویسد من این رساله را برای توفر ستاده ام و همه بخط او است (ش ۲۶۰۲) در این نسخه خاتمه ای که در نسخه دیگری که از روی خط او نوشته شده است (ش ۲۶۰۸/۶ دانشگاه) دیده میشود نیست . در فهرست کتابخانه ملی فرهنگ (۹۶:۱) از خط و مهر محمد رضا بن صدرالدین محمد شیرازی که بر صفحه عنوان مجمع الفائدة والبرهان اردبیلی است یاد شده است .

